

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ

[*The Books' Journal*, τεύχος 119, Μάϊος 2021, σ.52 -7]

Όταν διδάσκει κανείς φιλοσοφία, τον ρωτούν συχνά αν και σε ποιο βαθμό οι αφηρημένες έννοιες, οι περίπλοκες θεωρίες και τα τεχνικά επιχειρήματα που θέλει να μεταδώσει έχουν κάποιο πρακτικό αντίκρισμα. Τα τελευταία χρόνια, πολλές εισαγωγές στη φιλοσοφία, απευθυνόμενες στο ευρύτερο κοινό, επιδιώκουν να αναδείξουν τη δυνατότητα αξιοποίησης του φιλοσοφικού στοχασμού για τη βαθύτερη κατανόηση ζητημάτων που μας απασχολούν σε διάφορες περιστάσεις του ιδιωτικού και του δημόσιου βίου. Σε αυτήν την κατεύθυνση κινείται και το πολύ ενδιαφέρον βιβλίο του Αλέξη Παπάζογλου, *Καθημερινή φιλοσοφία* (5 μαθήματα από την εποχή μας) που κυκλοφόρησε πρόσφατα από τις εκδόσεις Παπαδόπουλος.¹

Όπως εξηγεί ο συγγραφέας, η προσέγγισή του ξεκινά από σημαντικά γεγονότα της τρέχουσας επικαιρότητας. Τα γεγονότα αυτά εγείρουν ερωτήματα που μπορούν να οδηγήσουν στην προβληματική παραδοσιακών φιλοσοφικών περιοχών, της γνωσιολογίας, της μεταφυσικής, της φιλοσοφίας της επιστήμης, της ηθικής και της πολιτικής φιλοσοφίας. Αναπτύσσονται θέσεις και θεωρίες που έχουν υποστηριχθεί από λιγότερο ή περισσότερο γνωστούς φιλοσόφους, από το παρελθόν μέχρι τις μέρες μας, και συνεχίζουν να αποτελούν αντικείμενο λιγότερο ή περισσότερο τεχνικών συζητήσεων μεταξύ ειδικών και μη. Κατ' αυτόν τον τρόπο, αφενός φωτίζονται διαστάσεις και πτυχές των εξεταζόμενων ζητημάτων, αφετέρου καθίσταται προφανής η λειτουργικότητα μιας σειράς φιλοσοφικών ιδεών και συλλογισμών που εφαρμόζονται στις προτεινόμενες αναλύσεις. Στο επίμετρο κάθε κεφαλαίου παρουσιάζονται συμπληρωματικά τοποθετήσεις για κάποιο θέμα από την ίδια περιοχή, οι οποίες μπορούν να συσχετιστούν με τη φιλοσοφική θεώρηση του διερευνώμενου κεντρικού ερωτήματος, ενώ στο τέλος του βιβλίου παρέχονται αντίστοιχες βιβλιογραφικές προτάσεις για περαιτέρω ανάγνωση.

¹ Ευχαριστώ τη Βάσω Κιντή και τη Γωγώ Φωτιάδη για τις παρατηρήσεις τους σε ορισμένα σημεία της κριτικής παρουσίασης που ακολουθεί.

Από το πρώτο κεφάλαιο ο αναγνώστης διαπιστώνει την αμεσότητα και την πρωτοτυπία της αναπτυσσόμενης προσέγγισης. Την αφορμή για φιλοσοφικό αναστοχασμό παρέχει αρχικά μια συνέντευξη τον Σεπτέμβριο του 2018, του Στιβ Μπάνον (Bannon), θερμού υποστηρικτή και για ένα διάστημα συμβούλου του Προέδρου Τραμπ, στην Ζάνι Μίντον Μπέντοους (Beddoes), αρχισυντάκτρια του περιοδικού *Economist*, η οποία αντιπαρατίθεται ανοιχτά στις απόψεις του. Φαίνεται κατ' αρχήν εύλογη η πεποίθηση της Μπέντοους πως το αν είχε δίκιο εκείνη ή ο Μπάνον για την ορθότητα των πολιτικών επιλογών του Τραμπ θα έπρεπε να κριθεί από τα αποτελέσματά τους μέσα σε λίγα χρόνια, με την εξέταση οικονομικών δεικτών και άλλων σχετικών στοιχείων. Και από την εμπειρική διαπίστωση της επιτυχίας ή της αστοχίας, μεταξύ άλλων, των πολιτικών του προστατευτισμού και του περιορισμού της μετανάστευσης, θα καταδεικνυόταν ενδεχομένως και η υπεροχή ή μη της εθνολαϊκιστικής ιδεολογίας που τις ενέπνεε απέναντι στον κυρίαρχο στις δυτικές κοινωνίες οικονομικό φιλελευθερισμό, τον οποίο εξέφραζαν οι θέσεις της Μπέντοους. Έτσι, θα μπορούσε να ελπίζει κανείς ότι η μελέτη προφανών εμπειρικών τεκμηρίων θα συνέβαλε στην καθοριστική στήριξη της μιας από τις δύο πλευρές. Εκείνοι που έσφαλλαν στις προβλέψεις τους θα αναγνώριζαν το λάθος και δεν θα αργούσαν να αλλάξουν την αρχική τους γνώμη. Το ερώτημα όμως είναι αν οι μείζονες πολιτικές διαφωνίες μπορούν να επιλυθούν κατ' αυτόν τον ορθολογικό τρόπο.

Το πρότυπο του εμπειρικού ελέγχου τον οποίο πολλοί φιλελεύθεροι διανοούμενοι συχνά προσδοκούν να εφαρμόσουν και στον χώρο της πολιτικής φαίνεται να είναι δανεισμένο από το πεδίο της επιστήμης, νοούμενης ως μιας κατ' εξοχήν ορθολογικής διανοητικής δραστηριότητας που στοχεύει στη γνώση. Ο Παπάζογλου αναφέρεται στις θέσεις του Αυστριακού φιλοσόφου Καρλ Πόπερ (Popper), ο οποίος εισηγείται την διαψευσιμότητα ως κριτήριο διάκρισης των επιστημονικών από τις μη επιστημονικές θεωρίες. Σύμφωνα με την αντίληψη την οποία αναπτύσσει, εκείνο που πρέπει να απασχολεί τους επιστήμονες δεν είναι η επαλήθευση των προβλέψεών τους από μια σειρά εμπειρικών παρατηρήσεων, αλλά η προσπάθεια διάψευσής τους μέσα από τη δοκιμασία της εμπειρίας. Θεωρίες που δεν είναι επιδεκτικές διάψευσης, γιατί οι υποθέσεις τους είναι πολύ ασαφείς και προσφέρονται για ερμηνείες που τις δείχνουν να προσαρμόζονται εύκολα στα

εμπειρικά δεδομένα έτσι ώστε να παρουσιάζονται ως επαληθεύσιμες, πρέπει να αντιμετωπίζονται με δυσπιστία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ψευδοεπιστήμης είναι η αστρολογία, ενώ η ποπεριανή διαψευδοκρατία υπαγορεύει την αμφισβήτηση και του επιστημονικού χαρακτήρα της ψυχαναλυτικής και της μαρξιστικής θεωρίας.

Ωστόσο, η ανάπτυξη της σύγχρονης φιλοσοφίας της επιστήμης έχει οδηγήσει στο συμπέρασμα πως το μοντέλο του Πόπερ δεν επιτυγχάνει τους στόχους που θέτει. Στο μεγαλύτερο μέρος του κεφαλαίου συνοψίζονται με απλό και σαφή τρόπο τα προβλήματα της αντίληψης της προοδευτικής εξέλιξης των επιστημονικών εγχειρημάτων την οποία υιοθετεί ο Πόπερ και περιγράφεται η εναλλακτική θεώρηση του Τόμας Κουν (Kuhn). Αναδεικνύεται έτσι η σημασία μεγάλων επαναστατικών ρήξεων που δεν προκύπτουν από τη διαδικασία επιμέρους ελέγχων και διαψεύσεων μιας θεωρίας, αλλά μέσα από ανατροπές οι οποίες οδηγούν σε ριζικές αλλαγές ολόκληρου του θεωρητικού πλαισίου, «παραδείγματος», σύμφωνα με τον όρο που καθιερώνεται μέσα από το έργο του Κουν. Από τη μελέτη της μετάβασης από τη μια στην άλλη συνολική σύλληψη τρόπων εξήγησης φαινομένων, όπως από το γεωκεντρικό στο ηλιοκεντρικό σύστημα, καθίσταται προφανές ότι οι επιστημονικές κοινότητες εμμένουν για καιρό στις αρχικές τους παραδοχές, επινοώντας βοηθητικές υποθέσεις και αγνοώντας την ετυμηγορία της εμπειρίας, έως ότου οι συσσωρευμένες «ανωμαλίες» τους οδηγήσουν στη μεταστροφή σε ένα νέο παράδειγμα.

Για τον Πόπερ η ορθολογική μέθοδος της επιστημονικής εργασίας που την καθιστά ανοιχτή στην κρίση της εμπειρίας θα μπορούσε πράγματι να εμπνεύσει τη διάθεση ελέγχου και πολιτικών προγραμμάτων, η αποτυχία των οποίων θα συνιστούσε διάψευση και θα επιβαλλόταν η απόρριψη ορισμένων βασικών τους στοιχείων. Αν όμως απαιτείται κάτι διαφορετικό από την προσεκτική εξέταση συγκεκριμένων εμπειρικών στοιχείων, κάτι που σε αρκετά σημεία μοιάζει με τη διαμόρφωση μιας νέας θρησκευτικής πίστης, το μοντέλο του Κουν παρέχει καλύτερη κατανόηση περίπλοκων και πολυπαραγοντικών κοινωνικοπολιτικών φαινομένων, με έντονες θυμικές φορτίσεις και αξιακή σήμανση.

Στην εδώ εξεταζόμενη περίπτωση το ζήτημα της τελικής αποτίμησης της οικονομικής πολιτικής που ακολούθησε ο Τραμπ, δεν θα μπορούσε να κριθεί με την στάθμιση συνεπειών συναγόμενων από εμπειρικά δεδομένα, όπως φαινόταν να

υποστηρίζει η Μπέντουος, αναφερόμενη στην ενδεχόμενη διάψευση υποτιθέμενων θεωρητικών προβλέψεων. Και κατά μείζονα λόγο, μια τέτοια προσέγγιση δεν θα αρκούσε για να κλονίσει σταθερές συναισθηματικές διαθέσεις, προσωπικές προτιμήσεις και ιδεολογικές δεσμεύσεις και να οδηγήσει στην ψύχραιμη υιοθέτηση εναλλακτικών πολιτικών επιλογών.

Γενικότερα, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Παπάζογλου, αν η απλή προσκόμιση τεκμηρίων και η ανάπτυξη ορθολογικών επιχειρημάτων δεν κατορθώνουν κατά κανόνα να επιφέρουν την αλλαγή βασικών τοποθετήσεων στην επιστήμη, αυτό ισχύει πολύ περισσότερο στην πολιτική. Και θα έπρεπε να αναγνωριστεί και «ο ευγενής ρόλος της ρητορικής αλλά και η σημασία του να μπορεί κανείς να εμπνέει πίστη για τις δυνατότητες όσων προτείνει, είτε αυτά είναι επιστημονικές θεωρίες είτε πολιτικά προγράμματα. Τα καλά επιχειρήματα και τα εμπειρικά στοιχεία δεν είναι αρκετά για να αλλάξουν γνώμη οι άνθρωποι. Αυτή η στρατηγική δε λειτουργεί ούτε καν στην επιστήμη» (σ. 30-31).

Στο επίμετρο η συζήτηση συμπληρώνεται με την επισήμανση του ενδιαφέροντος της θεωρίας της διαψευσιμότητας του Πόπερ για τη ριζική «λύση» του προβλήματος της επαγωγής. Εφόσον, όπως έδειξε πρώτος ο Ντέιβιντ Χιουμ, δεν μπορούμε να εμπιστευόμαστε πλήρως επιχειρήματα που χρησιμοποιούν προκείμενες βασιζόμενες σε εμπειρικές παρατηρήσεις για να καταλήξουν σε συμπεράσματα για ό,τι δεν έχει ακόμη παρατηρηθεί, η ποπεριανή προσέγγιση μας δίνει τη δυνατότητα να απεξαρτήσουμε τη λογική της επιστημονικής έρευνας από επαγωγικές διαδικασίες ατελέσφορης επαλήθευσης. Αυτό που πρέπει να αναζητούν οι επιστήμονες είναι παρατηρήσεις που δεν επιβεβαιώνουν, αλλά διαψεύδουν τις θεωρητικές υποθέσεις με τις οποίες ξεκινούν. Εδώ όμως θα έπρεπε να σημειωθεί ότι η αντιμετώπιση του Πόπερ δεν συνιστά πραγματική λύση του προβλήματος αλλά μάλλον πρόταση να εγκαταλειφθεί η χρήση της επαγωγής.

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί, προτείνεται η ανάλυση μιας ιδιαίτερης απορίας υπαρξιακού χαρακτήρα που μας μεταφέρει στο πεδίο της ηθικής. Εδώ, την προσοχή μας προκαλεί η διατύπωση της πρόθεσης ενός Ινδού επιχειρηματία να μηνύσει τους γονείς του επειδή τον γέννησαν χωρίς τη συγκατάθεσή του. Καλούμαστε έτσι να

αναρωτηθούμε για το κατά πόσον είναι, όχι απλώς επιθυμητή, αλλά και ηθικά ορθή η τεκνοποίηση μέσα σε ένα αφιλόξενο κόσμο, με μάλλον μη αναστρέψιμες προοπτικές διαρκούς επιδείνωσης των περιβαλλοντικών συνθηκών διαβίωσης στον πλανήτη. Η αρνητική απάντηση σε αυτό το ερώτημα εκφράζει την «αντι-γενεσαϊκή»² τοποθέτηση φιλοσόφων οι οποίοι φαίνεται να ενστερνίζονται την πεσιμιστική πεποίθηση πως «θα ήταν καλύτερα να μην έχει γεννηθεί κανείς». Η στάση αυτή εκφράζεται στον *Οιδίποδα επί Κολωνώ* και στον αρχαιοελληνικό μύθο του διαλόγου μεταξύ Μίδα και Σειληνού, τον οποίο αναφέρει ο Νίτσε στο έργο του *Η Γέννηση της τραγωδίας*.

Εκείνο που αξίζει να τονιστεί στο πλαίσιο της συγκεκριμένης συζήτησης είναι η χρησιμοποίηση τεχνικής επιχειρηματολογίας από τον χώρο της ηθικής φιλοσοφίας, για να συζητηθεί το αν είναι σωστό να αποφασίσει κανείς να φέρει παιδιά στον κόσμο. Ο Παπάζογλου παρουσιάζει τα βασικά επιχειρήματα του νοτιοαφρικανού φιλοσόφου Ντέιβιντ Μπέναταρ (Benatar), ο οποίος υποστηρίζει πως ο πόνος και τα διάφορα δεινά που κινδυνεύει να υποστεί κανείς στη ζωή του δεν αντισταθμίζονται από τις ηδονές και τις χαρές που μπορεί να προσδοκά. Ιδιαίτερα στην εποχή μας, καθώς προβάλλει το φάσμα μιας κλιματικής αλλαγής με καταστροφικές συνέπειες στο βιοτικό επίπεδο, αλλά ίσως και για την ίδια την επιβίωση του ανθρώπινου είδους είναι δικαιολογημένη η απαισιοδοξία για την τύχη των μελλοντικών γενεών.

Σε κάθε περίπτωση, σύμφωνα με την ανάλυση του Μπέναταρ, αν σκεφτούμε προσεκτικά, μπορούμε να συνειδητοποιήσουμε μια θεμελιώδη ασυμμετρία μεταξύ θετικών και αρνητικών εμπειριών. Η ύπαρξη των τελευταίων φαίνεται χειρότερη από την απουσία των πρώτων, οι οποίες μπορούν να θεωρηθούν ηθικά αδιάφορες. Ωστόσο, ακόμα και αν διαφωνεί κανείς με αυτή την αντίληψη και πιστεύει πως είναι ηθικά επιθυμητή ή και επιβεβλημένη η γέννηση ανθρώπων, για να μη στερηθούν την απόλαυση θετικών εμπειριών, δεν θα έπρεπε να επιδιώκεται ο ανεξέλεγκτος πολλαπλασιασμός απογόνων που θα ήταν αναγκασμένοι να μοιραστούν τους

² Είναι νομίζω προτιμότερη η ήδη καθιερωμένη ελληνική απόδοση του όρου “antinatalism” ως «αντιγεννητισμός», αντί για το εδώ υιοθετούμενο «αντιγενεσαϊσμός» («αντιγενεσαϊκός»). Η υιοθέτηση της στάσης του αντιγεννητισμού δε συνεπάγεται πως κανείς πρέπει να αυτοκτονήσει, επισπεύδοντας το θάνατό του, αλλά πως θεωρεί προτιμότερο να μην έχει έρθει καθόλου στον κόσμο.

περιορισμένους διαθέσιμους πόρους, με αποτέλεσμα χειρότερη ποιότητα ζωής για όλους.

Σε αυτό το σημείο, ακολουθώντας την καναδή φιλόσοφο Κριστίν Όβερολ (Overall), ο Παπάζογλου παρατηρεί πως δεν έχει νόημα να συγκρίνουμε τις καταστάσεις της ύπαρξης και της ανυπαρξίας από τη σκοπιά κάποιου/ας που δεν υπάρχει ακόμη ώστε να πούμε πως είναι γι'αυτόν/ήν καλύτερο ή χειρότερο να μη γεννηθεί. Για να χαρακτηριστεί η μοίρα του/της καλύτερη ή χειρότερη θα έπρεπε να βρίσκεται ήδη στη ζωή ώστε να έχει τη δυνατότητα αναγνώρισης της θετικής ή αρνητικής αξίας της κατάστασης στην οποία βρίσκεται. Εν τούτοις, φαίνεται εφικτή μια γενικότερη αποτίμηση του αν είναι ηθικά σωστή ή μη η απόφαση να γεννηθούν παιδιά, από τη σκοπιά εκείνων που θα τεκνοποιήσουν. Και κατά την προσπάθεια να προβεί κανείς σε μια τέτοια αποτίμηση, μπορεί να δοκιμάσει να εφαρμόσει τις εναλλακτικές συλλήψεις του κριτηρίου ηθικής ορθότητας τις οποίες υπαγορεύουν, αντίστοιχα, η συνεπειοκρατική, ωφελμιστική και η δεοντοκρατική, καντιανή θεώρηση του πράττειν.³

Κατ' αυτόν τον τρόπο παρουσιάζονται δύο ειδών επιχειρήματα: Αφενός, αυτά που εξετάζουν το ποσό της κοινωνικής ωφέλειας που μπορεί να προκύψει αν έρθουν στον κόσμο ένας ή περισσότεροι άνθρωποι, σε σχέση με τις ενδεχόμενες αρνητικές συνέπειες, ή, πιο συγκεκριμένα, αν τελικά θα προκληθεί περισσότερη ευτυχία ή δυστυχία για τον μεγαλύτερο δυνατό αριθμό ανθρώπων· αφετέρου, αν έχει κανείς καθήκον απέναντι στους προγόνους του να διαιωνίζει το γενεαλογικό τους δέντρο, ανεξαρτήτως συνεπειών για τους απογόνους, ή και ένα γενικότερο καθήκον να δημιουργεί και άλλους ανθρώπους, δηλαδή όντα η ύπαρξη των οποίων διαθέτει απόλυτη αξία.

³ Οι όροι “deontology” και “deontological” για τον χαρακτηρισμό κανονιστικών ηθικών θεωριών, όπως η καντιανή, που εντοπίζουν την ιδιότητα της ηθικής ορθότητας σε εγγενή χαρακτηριστικά κανόνων ή πράξεων, και όχι στους σκοπούς ή στις συνέπειές τους, μπορούν να αποδοθούν στα ελληνικά ως «δεοντοκρατία» και «δεοντοκρατική». Ο όρος «δεοντολογία» έχει πολύ ευρύτερη σημασία που παραπέμπει συνολικά στην κανονιστική ηθική. Η χρήση του υιοθετείται και όταν θέλουμε να αναφερθούμε σε κώδικες αρχών και ειδικών κανόνων που ρυθμίζουν την πρακτική σε διάφορους επαγγελματικούς χώρους (π.χ κώδικες δεοντολογίας ιατρικής, δημοσιογραφίας, δικηγορίας).

Ο Παπάζογλου αναδεικνύει τις προβληματικές, ή και παράδοξες υποδηλώσεις αυτών των επιχειρημάτων, σκιαγραφώντας γνωστές δυσκολίες και ωφελμιστικών και δεοντοκρατικών τρόπων σκέψης. Καταλήγει προβάλλοντας την υιοθέτηση μιας τελείως διαφορετικής αντιμετώπισης του ζητήματος, ανιχνευόμενης στη σκέψη του Νίτσε, τον οποίο είχε αναφέρει στην αρχή του κεφαλαίου. Πρόκειται για μια αισιόδοξη δυναμική στάση κατάφασης της ζωής, παρά τις μεγάλες δυσκολίες, τους πόνους και τις οδύνες που τη συνοδεύουν και παρά τις οποιεσδήποτε ανησυχίες για το τι μπορεί να επιφύλασσει το μέλλον. Αυτή η θετική στάση συνιστά την άλλη όψη του νιτσεικού διονυσιακού πεσιμισμού.

Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με επίμετρο αναφερόμενο στο νοητικό πείραμα της Αγγλίδας φιλοσόφου Φιλίππα Φουτ (Foot), γνωστό ως το πρόβλημα του τρόλεϊ (ή καλύτερα του τραμ ή βαγονέτου). Σύμφωνα με τις κυρίαρχες ερμηνείες των υποθετικών καταστάσεων που καλούμαστε να φανταστούμε, θα επιλέγαμε μεν να εκτρέψουμε ένα όχημα που κινείται με μεγάλη ταχύτητα και δεν μπορεί να σταματήσει εγκαίρως από την αρχική σταθερή τροχιά του, για να επιτρέψουμε να σκοτωθεί ένα αντί για πέντε άτομα, αλλά δεν θα δεχόμασταν να σπρώξουμε ένα άτομο στις γραμμές για να εμποδίσουμε το όχημα να χτυπήσει την ομάδα των πέντε. Οι διαισθήσεις μας για το πρακτέο στην πρώτη περίπτωση φαίνεται να επιβάλλουν μια ωφελμιστική προσέγγιση, ενώ, στη δεύτερη, μάλλον στηρίζουν την καντιανή αντίληψη πως δεν μπορούμε να εργαλειοποιούμε κανένα ανθρώπινο ον, χρησιμοποιώντας το μόνο ως μέσο για την εξυπηρέτηση ενός σκοπού, χωρίς πραγματικό σεβασμό της ύπαρξής και της αξιοπρέπειάς του. Η ανάλυση σ' αυτό το σημείο παρέχει την ευκαιρία για μια σύντομη παρουσίαση της έννοιας της καντιανής κατηγορικής προσταγής.

Η εξήγηση της ανάπτυξης και της απήχησης παράδοξων θεωριών συνωμοσίας αποτελεί ένα ακόμη επίκαιρο θέμα το οποίο απασχολεί τον συγγραφέα. Και η προσπάθεια κριτικού ελέγχου τέτοιων θεωριών φαίνεται να συνδέεται με την προβληματική της γνωσιολογίας, του κλάδου της φιλοσοφίας που διερευνά τη δυνατότητα, τη φύση, τις πηγές και τα είδη της γνώσης, καθώς και τους τρόπους

δικαιολόγησης των πεποιθήσεων.⁴ Έτσι, προτείνεται η συσχέτιση απίθανων, αλλά ευρέως διαδεδομένων συνωμοσιολογικών σεναρίων, με τις ακραίες σκεπτικιστικές υποθέσεις τις οποίες διατυπώνει ο Ρενέ Ντεκάρτ, στα κλασικά έργα του *Λόγος περί της μεθόδου* και *Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας*. Ο Ντεκάρτ δείχνει πως, ξεκινώντας από την αμφισβήτηση της αξιοπιστίας των αισθήσεων, μπορούμε να αμφιβάλλουμε ακόμη και για την προφάνεια των πιο κοινότοπων πεποιθήσεων της καθημερινής ζωής.

Μετά από την περιληπτική έκθεση στοιχείων από θεωρίες συνωμοσίας που έχουν αναπτυχθεί σε διάφορες εποχές, και ιδιαίτερα πρόσφατα, μέχρι τα χρόνια της τρέχουσας πανδημίας, σε διάφορα μέρη αλλά και στη χώρα μας, ο Παπάζογλου ανασυγκροτεί τη βασική γραμμή επιχειρηματολογίας του Γάλλου φιλοσόφου. Εφόσον δεν μπορούμε να ξέρουμε ποτέ με βεβαιότητα πως δεν ονειρευόμαστε, δεν πρέπει να εμπιστευόμαστε την οποιαδήποτε γνώση νομίζουμε πως μας παρέχει η εμπειρία μας για τον κόσμο που μας περιβάλλει. Η μόνη βεβαιότητα που παραμένει ακλόνητη είναι πως εμείς οι ίδιοι, τη στιγμή που αμφιβάλλουμε – και σκεφτόμαστε – πρέπει να υπάρχουμε για να μπορούμε να σκεφτόμαστε. Ωστόσο, αυτή η βεβαιότητα την οποία ο Ντεκάρτ θεωρούσε στέρεο θεμέλιο για την στήριξη ολόκληρου του οικοδομήματος της γνώσης δεν μπορούσε να αποτελέσει το αρχιμήδειο σημείο που νόμιζε πως είχε ανακαλύψει. Οι αποδείξεις της ύπαρξης ενός πανάγαθου Θεού τις οποίες αναπτύσσει στα κείμενά του, για να τον επικαλεστεί ως εγγυητή της αλήθειας των ιδεών μας για την υλική πραγματικότητα έξω από το πνεύμα μας, δεν επιτυγχάνουν. Γι' αυτό, το φάσμα του σκεπτικισμού εξακολουθεί να απειλεί τους γνωστικούς μας ισχυρισμούς για την ύπαρξη και την υφή αυτής της πραγματικότητας.

Κατά τον Παπάζογλου, ο κλονισμός των βεβαιοτήτων και των προσδοκιών που έχει επιφέρει στις ζωές μας η πανδημία μπορεί να θεωρηθεί σε κάποιο βαθμό ανάλογος με την αποσταθεροποίηση των συστημάτων πεποιθήσεων της εποχής του Ντεκάρτ. Και όσοι αρχικά έθεσαν σε αμφισβήτηση τον πραγματικό κίνδυνο από τον νέο ιό, ή, στη συνέχεια, στηρίχθηκαν σε διάφορες συνωμοσιολογικές υποθέσεις για την προέλευσή του και για το ρόλο κινεζικών εργαστηρίων ή φαρμακευτικών

⁴ Ορθότερη εδώ είναι η επιλογή του όρου «γνωσιολογία», η οποία έχει καθιερωθεί στα ελληνικά για την απόδοση του αγγλικού “epistemology”. Ο όρος «επιστημολογία» που υιοθετείται στο βιβλίο χρησιμοποιείται συνηθέστερα στα ελληνικά, όπως και στα γαλλικά, για να δηλωθεί η φιλοσοφία της επιστήμης.

εταιρειών ή σκοτεινών δυνάμεων που θα ήθελαν να ελέγξουν και να εκμεταλλευτούν τα θύματά του, φαίνεται να συλλογίζονται με παρόμοιο τρόπο. Ξεκινούν επαγωγικά, από τη διαπίστωση πως έχουμε εξαπατηθεί επανειλημμένα στο παρελθόν, από πολιτικούς, κυβερνήσεις και μέσα ενημέρωσης, για να οδηγηθούν σε ακραίες αμφιβολίες που τους κάνουν να μην εμπιστεύονται την πληροφόρηση από οποιοσδήποτε επίσημο φορέα. Η στάση τους μοιάζει με την επικράτηση της ανησυχίας πως μπορεί να είναι πάντα ψευδείς οι παραστάσεις που αποκομίζουμε από την αισθητηριακή εμπειρία, όπως αυτή περιγράφεται από τον συγγραφέα των *Στοχασμών περί της πρώτης φιλοσοφίας*.

Παρόλο όμως που στο χώρο της πολιτικής είναι εύλογο να ανησυχεί κανείς για την πιθανότητα εξαπάτησης, και επιβάλλεται η υγιής εγρήγορση, η εμμονή στην υποψία πως είμαστε στόχος μιας καθολικής, διαρκούς και μη ανιχνεύσιμης χειραγώγησης από χαλκευτές ψευδών ειδήσεων δεν είναι δικαιολογημένη. Ο Παπάζογλου εκθέτει συνοπτικά πειστικές ενστάσεις για την υιοθέτηση ενός άμετρου, οικουμενικού σκεπτικισμού, όπως η πραγματιστική κριτική τοποθέτηση του αμερικανού πραγματιστή Τσαρλς Περς (Peirce). Αναφέρεται ακόμη στον κλασικό ορισμό της γνώσης ως «δικαιολογημένης αληθούς πεποίθησης» στον Πλατωνικό *Θεαίτητο* και παρουσιάζει εναλλακτικές προσεγγίσεις της γνώσης. Αυτές δεν επιζητούν τη διασφάλιση της δικαιολόγησης των πεποιθήσεων με την επίκληση κάποιου εσωτερικού συνειδησιακού κριτηρίου διάκρισης της αληθούς εντύπωσης από την ψευδαίσθηση, αλλά τεκμηριώνουν την αξιοπιστία τους μέσω της κατάδειξης σωστών αιτιολογικών σχέσεων των αληθών πεποιθήσεων με εξωτερικά προς το νου γεγονότα ή καταστάσεις πραγμάτων. Ωστόσο, και η υιοθέτηση τέτοιων προσεγγίσεων δεν θα απέβαινε αποτελεσματική για την εξουδετέρωση αβάσιμων συνωμοσιολογικών σεναρίων. Οι θεωρίες συνωμοσίας, όπως και οι πολιτικές επιλογές που εξετάστηκαν στο πρώτο κεφάλαιο, δεν στηρίζονται σε απλές επιμέρους πεποιθήσεις επιδεκτικές προσεκτικού κριτικού ελέγχου, αλλά σε δεσμεύσεις σε συνολικές κοσμοεικόνες και πολιτικούς προσανατολισμούς που δεν αλλάζουν εύκολα.

Εκείνο όμως το οποίο έχει σημασία και αναγνωρίζεται στην ανάπτυξη της παρουσίασης είναι η πλήρης ασυνέπεια των συνωμοσιολογικών στάσεων, οι οποίες δεν ακολουθούν μια φιλοσοφικά γνήσια σκεπτικιστική προσέγγιση. Όπως παρατηρεί

ο Παπάζογλου, οι συνωμοσιολόγοι δεν αμφιβάλλουν ποτέ για τις ίδιες τις δικές τους παράδοξες εικασίες και μεροληπτούν όταν σπεύδουν να αποδεχθούν τις πηγές τους και να διαδώσουν τα αφηγήματά τους. Για παράδειγμα, πολλοί από όσους δεν πιστεύουν την επίσημη εκδοχή για την πτώση των δίδυμων πύργων στη Νέα Υόρκη, πως ήταν δηλαδή έργο τρομοκρατών της Αλ Κάιντα⁵ «δεν έχουν κανένα πρόβλημα να πιστέψουν πως ήταν έργο της αμερικανικής κυβέρνησης Μπους, μια θεωρία που διακινείται από λιγότερο ορθόδοξες πηγές και πολύ λιγότερα αποδεικτικά στοιχεία». (σ.75-76)

Γι' αυτό, νομίζω πως η προτεινόμενη αναλογία με την καρτεσιανή συλλογιστική δεν είναι τόσο επιτυχής στην αφετηριακή σύλληψή της. Η υπερβολική σκεπτικιστική υπόθεση του Ντεκάρτ υιοθετείται για μεθοδολογικούς λόγους, με σκοπό τη θεμελίωση της γνώσης και ο εμπνευστής της δεν την πιστεύει στ' αλήθεια ούτε λεπτό. Εδώ μάλιστα θα περίμενε κανείς να περιγραφεί και η κλιμάκωση αυτής της ακραίας προσέγγισης, μετά από την καθολίκευση της αδυναμίας διάκρισης μεταξύ ονείρου και πραγματικότητας, με την επινόηση της υπόθεσης ενός κακόβουλου δαίμονα που μπορεί να μας εξαπατά, ακόμη και για τις λογικές και μαθηματικές αλήθειες, τις οποίες δεχόμαστε ως αυταπόδεικτες. Ο Ντεκάρτ ήταν διατεθειμένος να προεκτείνει την αμφισβήτηση από την προφάνεια της αισθητηριακής εμπειρίας σε εκείνη των αντικειμένων των νοητικών ενοράσεων και των ορθολογικών διαδικασιών. Η ιδέα μάλιστα του μοχθηρού δαίμονα, -και στη σύγχρονη επιστημονική φαντασία ενός παρανοϊκού επιστήμονα που «παίζει με το μυαλό μας»- ίσως θα προσφερόταν περισσότερο για να στηρίξει τον παραλληλισμό με τα συνωμοσιολογικά σενάρια, τα οποία και πάλι δεν υφίστανται καμιά φιλοσοφική βάση.

Πιο εύστοχη είναι μάλλον η αναφορά στο επίμετρο στην σκεπτικιστική στάση του εμπειριστή φιλοσόφου Ντέιβιντ Χιουμ απέναντι στα θαύματα. Όπως στην περίπτωση του ρασιοναλιστή Ντεκάρτ, φαίνεται να γίνεται παραδεκτό πως δεν μπορούμε να αγνοήσουμε το υλικό της αισθητηριακής εμπειρίας, παρά την επισφάλειά της ως πηγής γνώσης, αντίστροφα, στη χιουμιανή επιχειρηματολογία η άσκηση της νόησης υπαγορεύει κατ' αρχήν την αμφισβήτηση μαρτυριών για

⁵ Στο βιβλίο αναφέρονται οι Ταλιμπάν ως δράστες της επίθεσης.

υποτιθέμενα θαύματα, οι οποίες δε συμφωνούν με τον συνήθη τρόπο που λειτουργεί ο φυσικός κόσμος. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγουμε, ακολουθώντας τις θεωρήσεις και των δύο φιλοσόφων, συνίσταται, σε τελική ανάλυση, στο ότι «η πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας είναι βάσει της εμπειρίας, αλλά και βάσει της λογικής παράλογη». (σ. 86)

Στο τέταρτο κεφάλαιο εξετάζεται ένα ερώτημα από το χώρο της τρέχουσας διεθνούς πολιτικής το οποίο μας κατευθύνει στην αξιοποίηση της προβληματικής της πολιτικής φιλοσοφίας. Η αντιπαράθεση για το κατά πόσον η έξοδος του Ηνωμένου Βασιλείου από την Ευρωπαϊκή Ένωση, γνωστή και ως Brexit, τελικά ωφέλησε ή έβλαψε τη χώρα, πέρα από συγκεκριμένα οικονομικά κέρδη ή ζημίες, μπορεί να εστιαστεί στο ερώτημα αν η Μεγάλη Βρετανία απέκτησε πράγματι με την απόφασή της μεγαλύτερη ελευθερία. Έτσι, καλούμαστε να διερευνήσουμε τις κυριότερες διαφορετικές ερμηνείες και τις δυνατές εφαρμογές στη διερεύνηση του συγκεκριμένου ζητήματος, των εννοιών της *αρνητικής* και της *θετικής* ελευθερίας που παρουσιάζονται με αναφορά στην επεξεργασία της διάκρισής τους από τον Αιζάια Μπερλίν (Berlin).

Μια πρώτη διαισθητική προσέγγιση φαίνεται να υποδεικνύει την προτεραιότητα της αρνητικής έννοιας, σύμφωνα με την οποία η ελευθερία συνίσταται απλώς στην απουσία εξωτερικών περιορισμών ώστε να μπορεί να ικανοποιηθεί η επιθυμία μας για την επιτέλεση κάποιας πράξης. Είναι όμως εύλογο να υποστηριχθεί ότι δεν είναι κανείς ουσιαστικά ελεύθερος να πράξει, ακόμη και αν δεν παρεμποδίζεται από εξωτερικούς παράγοντες, εφόσον δε διαθέτει τις απαιτούμενες δυνατότητες για να ενεργήσει παρακινούμενος από τη δική του αυτόνομη βούληση. Αυτή η θεώρηση της αυτεξούσιας πράξης αντιστοιχεί στην θετική αντίληψη της ελευθερίας. Σε ένα βαθύτερο επίπεδο μας προσανατολίζει στην αναζήτηση αυθεντικών επιθυμιών που ελέγχονται από τον ορθό Λόγο και δεν συνιστούν επιφανειακές παρορμήσεις. Μπορεί τελικά να οδηγήσει και στην αποδοχή ενός ανώτερου ιδεώδους αυτοπραγμάτωσης, επειδή μπορεί να πιστεύουμε ότι είμαστε πραγματικά ελεύθεροι, μόνο όταν με πειθαρχία και αυτοπεριορισμούς κατορθώνουμε

να εκφράσουμε πλήρως τον εαυτό μας, «να γίνουμε αυτό που γεννηθήκαμε να είμαστε». (σ.100)

Ο Μπερλίν αντιμετωπίζει με δυσπιστία τις αξιώσεις της θετικής έννοιας, η οποία πιστεύει ότι κινδυνεύει να υπονομεύσει την επιδίωξη της γνήσιας αρνητικής ελευθερίας. Η επίκληση της πρώτης μπορεί να γίνει πρόσχημα επιβολής περιορισμών στη δεύτερη από αυταρχικές κυβερνήσεις εμφορούμενες από καταπιεστικές ιδεολογίες. Σε κάθε περίπτωση, εκείνο που μας ενδιαφέρει εδώ είναι οι τρόποι χρησιμοποίησης των δύο εναλλακτικών ερμηνειών της ελευθερίας από τους υπέρμαχους, αλλά και από τους πολέμιους της αποχώρησης της Μεγάλης Βρετανίας

Οι υποστηρικτές του Brexit προβάλλουν συχνά το επιχείρημα πως η χώρα αποκτά μακροπρόθεσμα μεγαλύτερη ανεξαρτησία κινήσεων, εφόσον μπορεί να ασκήσει ανεμπόδιστη οικονομικές και άλλες πολιτικές, όπως, για παράδειγμα, για τον περιορισμό της εισόδου ξένων μεταναστών, ή για την ανάπτυξη εμπορικών σχέσεων με κράτη εκτός Ευρωπαϊκής Ένωσης. Εκ πρώτης όψεως, έτσι αυξάνεται η αρνητική ελευθερία. Ωστόσο, από την ίδια σκοπιά, δεν πρέπει να υποτιμά κανείς και τα νέα εμπόδια που θα προκύψουν στις σχέσεις της με τα κράτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τις δυσκολίες των μετακινήσεων μέσα αυτήν.

Ίσως ελκυστικότερο μπορεί να φαίνεται σε μερικούς νοσταλγούς του ένδοξου παρελθόντος της Βρετανικής αυτοκρατορίας το επιχείρημα πως με το Brexit, όχι απλώς αποκαθίσταται ακέραιη η εθνική κυριαρχία του Ηνωμένου Βασιλείου, αλλά ξανανοίγει η προοπτική πραγμάτωσης ενός λαμπρού πεπρωμένου, με άλλα λόγια, καθίσταται δυνατή η άσκηση μιας μορφής, ανώτερης και βαθύτερης θετικής ελευθερίας. Και είναι προφανής η συναισθηματική φόρτιση ιδεωδών κυριαρχίας που τροφοδοτούν προσδοκίες μεγαλείου. Εδώ, όμως, σε αντίθεση με τέτοια εθνολαϊκιστικά οράματα, θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως το συλλογικό πεπρωμένο των δυτικοευρωπαϊκών λαών είναι η σφυρηλάτηση μιας κοινής ταυτότητας και η αναζήτηση της ευημερίας μέσα από μια ισχυρότερη Ευρωπαϊκή Ένωση. Βέβαια, αν συμφωνούμε με την τοποθέτηση του Μπερλίν θα έπρεπε να αρκεστούμε στην διασφάλιση και την προάσπιση ελευθεριών μόνο με την αρνητική έννοια, και σε εθνική και σε διεθνή κλίμακα. Έτσι κι' αλλιώς, το αν η Μεγάλη Βρετανία θα γίνει περισσότερο ή λιγότερο ελεύθερη θα κριθεί στο μέλλον, οπότε και

θα χρειαστεί να διερευνηθεί υπό ποια έννοια έχει αναπτυχθεί ή έχει συρρικνωθεί η ελευθερία που αποτέλεσε το επίμαχο διακύβευμα των πρόσφατων πολιτικών αντιπαράθεσεων.

Στο επίμετρο του κεφαλαίου συνοψίζονται οι απόψεις του Τζων Στιούαρτ Μιλ για την ελευθερία, οι οποίες βρίσκονται στον πυρήνα της φιλελεύθερης ιδεολογίας που εμπνέει τις περισσότερες σύγχρονες δυτικές δημοκρατίες. Καταδεικνύεται πως, παρόλο που ο Μιλ αποδίδει έμφαση πρωτίστως στην αρνητική ελευθερία, δικαιολογεί κάποιες παρεμβάσεις του κράτους στη ζωή των ατόμων, ακόμη και όταν αυτό δε γίνεται μόνο για να αποτραπεί η πρόκληση βλάβης στους άλλους. Έτσι, δεν διστάζει να αναγνωρίσει τη σημασία της προαγωγής και της θετικής ελευθερίας, υποστηρίζοντας την επιβολή υποχρεωτικής εκπαίδευσης για την ανάπτυξη των δυνατοτήτων των παιδιών και την απαγόρευση της οικειοθελούς δουλείας. Στο σημείο αυτό, θα ήταν νομίζω χρήσιμη η αναφορά στην αντίληψη της αυτονομίας του Καντ, η οποία μπορεί να στηρίξει μια ουσιαστική και πειστική έννοια θετικής ελευθερίας. Ακόμη και αν η αντίληψη αυτή φαίνεται να ταιριάζει περισσότερο σε ένα κάπως διαφορετικό ρεπουμπλικανικό πολίτευμα, δεν υπάρχει αμφιβολία πως ορισμένα στοιχεία της έχουν ενσωματωθεί οργανικά στη φιλελεύθερη ιδεολογία και στα Σύνταγμα των δυτικών δημοκρατιών που την αξιοποιούν.

Το τελευταίο κεφάλαιο εστιάζεται σε ένα σημαντικό πρόβλημα που διαπιστώνεται σε πολλές χώρες. Το ότι στην εποχή μας ένας μεγάλος αριθμός ανθρώπων διαμορφώνουν τις απόψεις τους για τον κόσμο και για την κοινωνία μέσα στην οποία ζουν αδιαφορώντας για τη διακρίβωση των αντικειμενικών γεγονότων, και εμπιστευόμενοι περισσότερο το θυμικό και τις προσωπικές τους αντιλήψεις, φαίνεται να δικαιολογεί την εντύπωση πως η νοοτροπία και η συμπεριφορά τους προσδιορίζονται από μια συνθήκη «μετα-αλήθειας».⁶ Αυτή η «μεταμοντέρνα» στάση

⁶ Η υιοθέτηση του όρου «μετα-αλήθεια» ο οποίος χρησιμοποιείται για να αποδοθεί το αγγλικό “post-truth” και για να εκφράσει την ιδέα της αμφισβήτησης και εγκατάλειψης της φιλοσοφικά σημαντικής έννοιας της αλήθειας, είναι κάπως παραπλανητική, επειδή το συνθετικό «μετα-» δηλώνει και την μετάβαση σε ένα ανώτερο επίπεδο θεώρησης, όπως στους όρους «μετα-γλώσσα» (γλώσσα για τη γλώσσα) ή «μετα-λογική» και «μετα-ηθική» (φιλοσοφικές προσπάθειες θεμελίωσης της λογικής ή της ηθικής – όπου μιλάμε και για «ηθική δευτέρου επιπέδου»). Ωστόσο, δεν υπάρχουν καλές εναλλακτικές λύσεις για τη μετάφραση του “post-truth” στα ελληνικά, καθώς, έτσι κι αλλιώς, έχει επικρατήσει να μεταφράζουμε το πρόθεμα “post-” ως «μετα-» (βλ. *postmodern-μεταμοντέρνο*). Σε κάθε περίπτωση, σημασία έχει να είναι σαφές γιατί μιλάμε, έτσι ώστε να μην προκαλείται εννοιολογική σύγχυση. Πρβλ. Διονύσιος Αναπολιτάνος, «Το “meta-” και το “post-”. Μεταφραστικές αστοχίες και φιλοσοφικές συγχύσεις», *The Books' Journal*, τεύχος 91, (Οκτώβριος 2018).

απέναντι στην αλήθεια και την αντικειμενικότητα, ακόμη και αν δεν ευθύνεται άμεσα για την απήχηση πολιτικών όπως ο Τραμπ ή ορισμένων υποστηρικτών του Brexit, ίσως μπορεί να εξηγήσει σε σημαντικό βαθμό την ευκολία με την οποία μπόρεσαν να κυριαρχήσουν, στηριζόμενοι σε καταφανή ψεύδη και προβάλλοντας «εναλλακτικά γεγονότα» που διαστρέβλωναν την πραγματικότητα και παρέσυραν τους ψηφοφόρους. Δεν έχουμε πλέον να κάνουμε μόνο με την εξαπάτηση από ψευδείς ισχυρισμούς, παραποιημένα στοιχεία, ανεπαρκή τεκμήρια, ή χειραγώγηση συναισθημάτων της πλειοψηφίας από επιδέξιους δημαγωγούς, αλλά με την επικράτηση μιας βαθύτερης αμφισβήτησης κάθε δυνατότητας να γνωρίσουμε την αλήθεια, ή και με την υπονόμηση των ίδιων των εννοιών της αλήθειας και της αντικειμενικότητας.

Ο Παπάζογλου εκθέτει συνοπτικά και σε αδρές γραμμές τη διαμόρφωση των φιλοσοφικών αντιλήψεων που φαίνεται να συνέβαλαν σε αυτές τις εξελίξεις, από την πρώτη τους διατύπωση σε έργα του Νίτσε, όπως η *Γενεαλογία της ηθικής*, μέχρι σύγχρονες εκφάνσεις τους σε κείμενα μεταμοντέρνων στοχαστών, μεταξύ των οποίων του Φρανσουά Λυοτάρ (Lyotard) και του Μπρούνο Λατούρ (Latour). Η αναγγελία του «θανάτου του Θεού» σηματοδοτεί την απώλεια ουσιωδών μεταφυσικών ερεισμάτων, η οποία δεν επιφέρει απλώς τον κλονισμό αξιών και σταθερών κριτηρίων ηθικής ορθότητας, αλλά συμπαρασύρει επιστημικές κανονιστικές αρχές και ρυθμιστικές ιδέες της σκέψης. Έτσι, εγκαταλείπεται η δυνατότητα αναφοράς σε κάποια «θέα από το πουθενά», σύμφωνα με την έκφραση του Αμερικανού φιλοσόφου Τόμας Νέιγκελ (Nagel).⁷ Θεωρείται φιλοσοφική πλάνη η αναζήτηση μιας απόλυτης, αντικειμενικής αλήθειας ανεξάρτητης από υποκειμενικές προοπτικές. Υπονομεύεται προοδευτικά η πίστη στην αυθεντία της επιστημονικής προσέγγισης της πραγματικότητας, καθώς εκλαμβάνεται ως μάταιη η προσπάθεια σύλληψης «γυμνών» γεγονότων, πέρα από ένα πλήθος ασύμμετρων ερμηνειών που, σε τελική ανάλυση, δεν υπόκεινται σε αυστηρά, ορθολογικά κριτήρια ελέγχου.

Κατ' αυτόν τον τρόπο διευκολύνεται στις μέρες μας και η «ανοιχτή αμφισβήτηση ειδικών και επιστημόνων από πολιτικούς και πολιτικές καμπάνιες, και η περιφρόνηση της αλήθειας ως αξίας στην πολιτική». (σ. 115) Ο Τραμπ και οι

⁷ Στο βιβλίο αναφέρεται ως «Νέιτζελ».

διάφοροι λαϊκιστές ηγέτες είναι απίθανο να έχουν μελετήσει οι ίδιοι φιλοσόφους όπως ο Νίτσε και οι επίγονοί του. Φαίνεται ωστόσο πως πολλοί σύμβουλοι, λογογράφοι, προπαγανδιστές και σχολιαστές των απόψεών τους, υιοθετούν, λιγότερο ή περισσότερο συνειδητά, μεταμοντέρνες ιδέες, οι οποίες έχουν διαχυθεί ευρέως στην κυρίαρχη κουλτούρα των κοινωνιών μας, για να δικαιολογήσουν ακόμη και τα πιο χονδροειδή πολιτικά ψέμματα ή τις επικλήσεις «εναλλακτικών γεγονότων».

Παρόμοια είναι και η εκμετάλλευση ανάλογων ιδεών και αντιλήψεων που αναπτύσσονται και στον χώρο της φιλοσοφίας της επιστήμης από επιχειρηματικά λόμπυ καπνοβιομηχάνων και πετρελαιοπαραγωγών. Με σκοπό την εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους, αυτοί και οι συνήγοροί τους καλλιεργούν συστηματικά έναν έντονο σκεπτικισμό απέναντι σε τεκμηριωμένα επιστημονικά πορίσματα για την αιτιακή σχέση μεταξύ καπνίσματος και καρκίνου των πνευμόνων ή για τις επιπτώσεις της ανεξέλεγκτης χρησιμοποίησης ορυκτών καυσίμων στην κλιματική αλλαγή και για τις καταστροφικές της συνέπειες. Η σχετικοποίηση του κύρους και η κριτική της αξιοπιστίας των επιστημονικών θέσεων χρησιμοποιείται και στη ρητορική στρατηγική και στις πολιτικές ατζέντες φονταμενταλιστών υποστηρικτών της θεωρίας του «ευφυούς σχεδιασμού» οι οποίοι επιτίθενται στη δαρβινική θεωρία της εξέλιξης την οποία παρουσιάζουν ως μια ακόμη αφήγηση που δεν μπορεί να κλονίσει τη θρησκευτική τους πίστη.⁸

Ωστόσο, όπως παρατηρεί ο Παπάζογλου, οφείλουμε να αντισταθούμε στην νιτσεϊκής έμπνευσης πλήρη ισοπέδωση των κανονιστικών κριτηρίων, τα οποία είναι απαραίτητα για τον θεωρητικό και τον πρακτικό μας προσανατολισμό μέσα στον κόσμο. Ακόμη και αν η *απόλυτη* αντικειμενικότητα «από τη σκοπιά του Θεού» ή η «θέα από το πουθενά» δεν είναι εφικτή, αυτό δε σημαίνει πως δεν μπορούμε να αναζητήσουμε μια *σχετική* αντικειμενικότητα, με την πραγματιστική διερεύνηση, στάθμιση και ενδεχομένως τον συνδυασμό των διαθέσιμων εναλλακτικών προοπτικών. Ακόμη και αν δεν υπάρχει μια οικουμενική αντικειμενική αλήθεια, δεν

⁸ Ο Παπάζογλου εδώ παραπέμπει στο πρόσφατο βιβλίο *Post-truth* του Λι Μακιντάιρ (McIntyre) ο οποίος στηρίζεται σε αναλύσεις του φιλοσόφου της επιστήμης Ρόμπερτ Πένοκ (Pennock). Ο τελευταίος συμφύρει τον *δημιουργισμό*, που εκφράζει μια τυφλή προσκόλληση στο γράμμα της Αγίας Γραφής με τον *ευφυή σχεδιασμό* μια πολύ προσηκτικότερη θεωρία για την προέλευση και τη λειτουργία του κόσμου. Βέβαια, και οι δύο αντανακλούν μια θρησκευτική κοσμοαντίληψη που αντιστρατεύεται τη δαρβινική θεωρία της εξέλιξης.

πρέπει να δεχόμαστε την «πόλωση» των αντιπαρατιθέμενων «κοσμοεικόνων» και να επαναπαυόμαστε στις δικές μας «αλήθειες», αλλά να επιδιώκουμε να «δούμε και να καταλάβουμε τον κόσμο μέσα από όσο περισσότερες σκοπιές γίνεται». (σ. 125)

Επειδή το κεφάλαιο αναφέρεται στο πρόβλημα της ριζικής ανατροπής της ίδιας της έννοιας της αλήθειας και της αμφισβήτησης της αξίας της, προτείνεται ως επίμετρο η περιληπτική παρουσίαση της πιο γνωστής, κλασικής φιλοσοφικής θεωρίας της αλήθειας ως αντιστοιχίας μεταξύ των πεποιθήσεων στο νου ή και των προτάσεων στη γλώσσα και της αντικειμενικής πραγματικότητας. Με αναφορά στην εκδοχή της θεωρίας που μπορεί να αποδοθεί στον Βιτγκενστάιν, και στηρίζεται στην υπόθεση μιας παράδοξης δομικής ισομορφίας μεταξύ προτάσεων και γεγονότων ή καταστάσεων πραγμάτων, καταδεικνύονται οι δυσκολίες της θεωρίας. Σε κάθε περίπτωση, δε μπορούμε να «βγούμε» από τη γλώσσα μας και να έχουμε άμεση και αδιαμεσολάβητη πρόσβαση στην πραγματικότητα από κάποιο εξωτερικό σημείο για να μπορέσουμε να κρίνουμε την ορθότητα της αντιστοιχίας.

Ολοκληρώνοντας την παρουσίαση του περιεχομένου των κεφαλαίων μπορούμε να συνοψίσουμε τις επιμέρους παρατηρήσεις μας και να διατυπώσουμε ορισμένα κριτικά συμπεράσματα. Το βιβλίο *Καθημερινή φιλοσοφία* κατορθώνει, πιστεύω, όχι μόνο να καταστήσει προφανή τη χρησιμότητα φιλοσοφικών εννοιών, θέσεων και θεωριών για τη διερεύνηση επίκαιρων ερωτημάτων, αλλά να προσφέρει και ορισμένα βασικά στοιχεία εισαγωγής στη θεματική της γνωσιολογίας, της μεταφυσικής, της ηθικής και της πολιτικής φιλοσοφίας. Σε μια επόμενη έκδοση θα μπορούσαν να αναδειχθούν καλύτερα οι σχέσεις μεταξύ των προβλημάτων και των τοποθετήσεων που συζητούνται σε διαφορετικά κεφάλαια, στις οποίες γίνονται μόνο αποσπασματικές αναφορές⁹, και το κείμενο να εμπλουτιστεί και με τη φιλοσοφική εξέταση άλλων ερωτημάτων, όπως, για παράδειγμα, τα διλήμματα που έχουν προκύψει την περίοδο της πανδημίας. Θα χρειαστεί ακόμη να διορθωθούν κάποια λιγότερο ή περισσότερο επουσιώδη σφάλματα και ατέλειες τις οποίες έχουμε

⁹ Αξίζει να αξιοποιηθούν κυρίως τα νήματα που συνδέουν το πρώτο, με το τρίτο και με το πέμπτο κεφάλαιο.

επισημάνει, αν και σε μια τόσο σύντομη παρουσίαση φιλοσοφικών προβλημάτων είναι αναπόφευκτες απλουστεύσεις και σχηματοποιήσεις.

Όπως είδαμε, οι καταληκτικές ενότητες των επιμέτρων, δίνουν στον αναγνώστη τη δυνατότητα να επεξεργαστεί περαιτέρω τις σκέψεις του για τα εξεταζόμενα ερωτήματα, με αναφορά σε εν μέρει ανεξάρτητα αλλά σχετικά ζητήματα. Εδώ μπορεί να παρατηρηθεί πως η ευστοχία της επιλογής των επιμέρους αυτών ζητημάτων ποικίλλει ανάλογα με το βαθμό συνάφειάς τους με τη συλλογιστική που αναπτύχθηκε σε κάθε περίπτωση. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως ο αναγνώστης θα αποκομίσει σημαντικά πρόσθετα ερεθίσματα για να εμβαθύνει σε διαφορετικά σημεία της προβληματικής της γνωσιολογίας, της ηθικής και της πολιτικής φιλοσοφίας με την οποία έχει ήδη εξοικειωθεί. Και η προτεινόμενη ανάλυση είναι, όπως και στο υπόλοιπο βιβλίο, κατά κανόνα εμβριθής και ακριβής, όσο βέβαια επιτρέπει η συντομία της παρουσίασης. Ωστόσο, κάποιες από αυτές τις ενότητες επιτυγχάνουν περισσότερο, ενώ άλλες λιγότερο να προεκτείνουν και να φωτίσουν καλύτερα τα όσα έχουν ειπωθεί στις προηγούμενες σελίδες.

Πράγματι, η κατανόηση της αντιμετώπισης του προβλήματος της επαγωγής από τον Πόπερ, η οποία περιγράφεται στο επίμετρο του πρώτου κεφαλαίου βοηθάει να εκτιμηθεί η παραίτηση από την επιδίωξη της επαλήθευσης και η έμφαση στην διάψευση. Όμως, δεν συνδέεται οργανικά με τη συζήτηση της ανεπάρκειας της προσφυγής σε ορθολογικά επιχειρήματα και της επίκλησης εμπειρικών τεκμηρίων για την επίτευξη προόδου στη διαμόρφωση νέων λειτουργικότερων θεωρήσεων στην επιστήμη και κατά μείζονα λόγο στην πολιτική.

Αρκετά χαλαρή είναι στο επόμενο επίμετρο και η συσχέτιση του νοητικού πειράματος της εκτροπής ενός οχήματος από την πορεία του για να χτυπήσει ένα αντί για πέντε άτομα, με την διερεύνηση των υποδηλώσεων της αντιγεννητιστικής στάσης και του κατά πόσον είναι επιθυμητό να φέρει κανείς νέους ανθρώπους στον κόσμο. Εδώ, η ανάλυση φαίνεται να εξηγεί την υπερίσχυση της αρχής της κατηγορικής προσταγής όταν καλούμαστε να αποφασίσουμε αν θα χρησιμοποιήσουμε σκόπιμα ένα άνθρωπο ως εργαλείο για να σώσουμε περισσότερους. Ωστόσο, η έννοια της κατηγορικής προσταγής θα έπρεπε να είχε ήδη αναφερθεί στο κυρίως μέρος του κεφαλαίου και να τονιστεί σαφέστερα η σημασία της δεύτερης διατύπωσής της – για

την αντιμετώπιση των ανθρώπων ως αυτοσκοπών με απόλυτη αξία και ποτέ μόνο ως μέσων-, η οποία παρουσιάζεται κάπως βιαστικά στις τελευταίες προτάσεις.

Αντίθετα, αμεσότερη είναι η δυνατότητα σύνδεσης της χιουμιανής σκεπτικιστικής στάσης απέναντι στις μαρτυρίες για θαύματα με την προβληματική του τρίτου κεφαλαίου για τα ερείσματα των θεωριών συνωμοσίας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι παρατηρήσεις για τον ρόλο της λειτουργίας των αισθήσεων στο στοχασμό του ρασιοναλιστή Ντεκάρτ, -αν και η διατύπωση πως τις θεωρούσε «βασική πηγή της γνώσης» (σ. 84) είναι μάλλον υπερβολική-, καθώς και για τις ορθολογικές συνιστώσες στη συλλογιστική του εμπειριστή Χιουμ. Και καθίσταται σαφές πώς και γιατί εμπειρία και ορθός Λόγος φανερώνουν την ένδεια των θεωριών συνωμοσίας. Η αδυναμία του κεφαλαίου, όπως επισημίναμε, βρίσκεται στον ίδιο τον αφετηριακό παραλληλισμό των ακραίων συνωμοσιολογικών υποθέσεων με το πνεύμα του καρτεσιανού σκεπτικισμού.

Γόνιμη και συναφής με το περιεχόμενο του τετάρτου κεφαλαίου είναι και η προσθήκη του επιμέτρου για την συμβολή της σκέψης του Μιλ στον σύγχρονο φιλελευθερισμό, όσον αφορά την αναγνώριση της συμπληρωματικότητας μεταξύ της θετικής και της αρνητικής ελευθερίας. Σήμερα, παρά την εμμονή ορισμένων νεοφιλελεύθερων στην αρνητική έννοια, η κλασική διάκριση του Μπερλίν τείνει να αμβλυνθεί. Ωστόσο, όπως σημειώθηκε παραπάνω, θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμη κάποια αναφορά στην αντίληψη της αυτονομίας του Καντ που θα επέτρεπε την καλύτερη κατάδειξη της σημασίας της θετικής ελευθερίας.

Τέλος, πολύ βοηθητική για την κατανόηση της μεταμοντέρνας αμφισβήτησης της αλήθειας στο επίμετρο του καταληκτικού κεφαλαίου, είναι η συνοπτική παρουσίαση της θεωρίας της αντιστοιχίας, η οποία εκφράζει και την επικρατέστερη παραδοσιακή αντίληψη της έννοιας από την εποχή του Αριστοτέλη. Θα μπορούσε ίσως να παρατηρηθεί ότι η αναπαραστατική θεωρία του νοήματος του Βιτγκενστάιν δεν ερμηνεύεται αναγκαστικά ως ταυτόσημη με μια θεωρία αντιστοιχίας, αλλά εδώ θα χρειαζόταν να υπεισέλθει κανείς σε τεχνικές λεπτομέρειες που δεν έχουν θέση σε μια εισαγωγική προσέγγιση δύσκολων φιλοσοφικών ζητημάτων. Θα ήταν ίσως καλό να προστεθεί μια σύντομη αναφορά σε εναλλακτικές θεωρίες της αλήθειας, όπως εκείνη της αλήθειας ως συνοχής των προτάσεων, οι οποίες θα αντιμετώπιζαν

ενδεχομένως αποτελεσματικότερα από τη θεωρία της αντιστοιχίας αποδομητικά εγχειρήματα που οδηγούν στη μετα-αλήθεια. Εδώ, θα έπρεπε μάλλον να αναδειχθεί περισσότερο και η δυνατότητα υπεράσπισης της αξιακής φόρτισης μιας μινιμαλιστικής σύλληψης της αλήθειας ως κανονιστικής αρχής των πεποιθήσεων.¹⁰

Είναι ελπίζω σαφές το ότι τα κριτικά μας σχόλια σε καμιά περίπτωση δεν αναιρούν την πολύ θετική εντύπωση από την ανάγνωση του βιβλίου, το οποίο θέλουμε να συστήσουμε θερμά σε όποιον ενδιαφέρεται να εμβαθύνει στην επικαιρότητα. Πρόκειται για σημαντική προσθήκη στην εκλαϊκευτική φιλοσοφική βιβλιογραφία υψηλής ποιότητας στη χώρα μας και όχι μόνο, η οποία συμπληρώνει ουσιωδώς ανάλογες προσπάθειες φιλοσοφικών περιοδικών για το ευρύ κοινό, όπως το *Philosophy Now* ή το *Cogito*, και κειμένων όπως οι διεισδυτικές μονογραφίες του Μάικλ Σαντέλ (Sandel).¹¹

Στέλιος Βιρβιδάκης

¹⁰ Βλ. σχετικά Williams, Bernard, *Truth and Truthfulness. An Essay in Genealogy*, Princeton: Princeton University Press, 2002, Ενζέλ, Πασκάλ & Ρόρτυ, Ρίτσαρντ, *Σε τί χρησιμεύει η αλήθεια*; μτφρ. Σ. Βιρβιδάκης, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις, 2010.

¹¹ Βλ., μεταξύ άλλων, Sandel, Michael, *Δικαιοσύνη. Τί είναι σωστό*; μτφρ. Α. Κιουπκιολής, 2011, *Τί δεν μπορεί να αγοράσει το χρήμα*; Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις, μτφρ. Μ. Μητσός, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις, 2016.